

УДК 94:355.422]:902(450:430)«0235»

**БИТВА ПРИ ХАРЦХОРНІ
(235 РОКУ Н.Е.): ІСТОРИЧНИЙ
КОНТЕКСТ І АРХЕОЛОГІЧНІ ДАНІ**

**BATTLE OF HARZHORN (235 AD):
HISTORICAL CONTEXT AND
ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE**

Осмоловська О. Ю.,

кандидат історичних наук, доцент,
Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова
(Україна, Київ)
e-mail: osmolovska.olena@gmail.com

Грищенко В. Д.,

студент історичного факультету,
Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова
(Україна, Київ) e-mail: sleymik@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8696-3750>

Osmolovska O. Yu.,

candidate of Historical Sciences,
Associate Professor, National Pedagogical
M. P. Dragomanov University (Ukraine, Kiev)
e-mail: osmolovska.olena@gmail.com

Hrishchenko V. D.,

student of the historical faculty, National
Pedagogical M. P. Dragomanov University
(Ukraine, Kiev) e-mail: sleymik@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8696-3750>

У статті висвітлюється раніше невідомий епізод в західноєвропейській історичній думці, який розкриває нові аспекти римсько-германських відносин в епоху пізнього принципату, а саме германського походу 235 р. н.е. римського імператора Максиміна Фракійського, який знаходить своє відображення у двох античних джерелах: Історії Августів та праці давньогрецького історика Геродіана «Історія Риму від Марка Аврелія».

За допомогою досліджень німецьких археологів, вдається об'єктивно висвітлити археологічний матеріал, який підтверджує реальність походу Максиміна Фракійського та частково реконструювати битву при Харцхорні як одного із епізодів германського походу 235 р. н.е., а також зовсім по іншому трактувати античні джерела, особливо історію Геродіана, яка раніше вважалась джерелом суб'єктивним і не завжди достовірним.

Ключові слова: Римська імперія, пізній принципат, Максимін Фракійський, римські походи, археологічні дослідження, античні джерела.

The article covers a previously unknown episode in Western European historical thought, which reveals new aspects of Roman-German relations in the era of later principles, namely the German campaign of 235 AD. of the Roman emperor Maximinus of Thrace,

which is reflected in two ancient sources: the History of Augustus and the works of the ancient Greek historian Herodian "History of Rome by Marcus Aurelius".

With the help of research by German archaeologists, he actively activates the archaeological material that confirms the reality of Maximus of Thrace's campaign and partially reconstructs the Battle of Harzhorn as one of the episodes of the German campaign of 235 AD., also on another way of interpreting ancient sources, the peculiarities of the history of Herodian, which previously provided for sources of subjective and not always reliable.

Keywords: Roman Empire, late principate, Maximin of Thrace, Roman campaigns, archaeological research, ancient sources.

Раніше в загальноєвропейській науковій думці, панувала точка зору, що після битви в Тевтобурзькому лісі (9 р. н.е.) та походу помсти римського воєначальника Германіка в 14-16 рр. н.е., римляни відмовилися від своїх зазіхань на землі «Magna Germania», та відступили на південь, за оборонні позиції вздовж всього лімесу. Але свідоцтва, знайдені в лісі за межами невеликого містечка Калefeld, на пагорбі під назвою Харцхорн, змусили істориків по-новому розглянути римську присутність в межах «Magna Germania».

Дослідження даної проблематики здійснювалось переважно німецькими представниками західноєвропейської науки. Монументальною працею в дослідженні битви при Харцхорні виступає збірна наукова праця німецьких дослідників під назвою «Die römisch-germanische Auseinandersetzung Am Harzhorn» [6], у якій проведено комплексні археологічні дослідження, які об'єктивно доводять існування походу Максиміна Фракійського на землі германських племен в 235 році н.е. та датують один із епізодів походу – битву при Харцхорні, а також за допомогою сучасних методів досліджень частково реконструюють події битви, яка раніше в загальноєвропейській науці вважалась вигаданою, а джерела, які описують ці події – недостовірними. Наукові доробки Міхаеля Маєра [9] та Міхаеля Гешвінда [7] надають більш об'єктивну інформацію для реконструкції битви, а також, завдяки сучасним методам археологічних досліджень, вибудовують модель можливих подій під час битви в епізодах. Особливу увагу треба звернути на збірну наукову працю «Eine Römische Dolabra Mit Inschrift aus dem Umfeld Des Schlachtfeld Am Harzhorn» [9], яка допомагає підтвердити діяльність римського легіону у поході, а також додає додаткову інформацію про події в Харцхорні.

Джерельна база дослідження представлена двома античними джерелами. Найбільш ґрунтовно виступає праця сучасника тих подій, давньогрецького історика Геродіана, який у своїй праці «Історія Риму від Марка Аврелія» [2] описує події, що торкаються теми дослідження – битви при Харцхорні,

а саме підготовку, похід та результати римського імператора Максиміна Фракійського на землі германських племен в «Magna Germania». Другим джерелом є «Історія Августів» [1], яка базується на інформації наданій Геродіаном, підтверджує її та доповнює.

Вперше про це місце стало відомо влітку 2000 року, коли місцеві любителі металошукачів знайшли кілька металевих предметів, шукаючи залишки руїн середньовічного замку. Осколки нудилися роками, поки люди, нарешті, не вирішили здати їх місцевому археологу округу Нортхейм, Петрі Лоєн [3].

Після першого огляду знахідок було швидко з'ясовано римське походження предметів [6, с. 314]. Польове обстеження підтвердило інформацію, отриману від шукачів, і виявило присутність ще більшої кількості артефактів в лісовому ґрунті, багато з яких знаходяться всього в декількох сантиметрах від поверхні [8].

Подальша перевірка в польових умовах за участю двох шукачів та за підтримки археологів району Геттінген швидко принесла впевненість, що це надзвичайно важливе місце. Лише через декілька годин на головному гребені Харцхорна було виявлено кілька римських снарядів, і, перш за все, фрагмент «Долабри» [6, с. 314].

Археологічні дослідження. У кінці серпня 2008 року Регіональне управління з охорони історичних пам'яток Нижньої Саксонії ініціювало незвичайний проект. Захищена від публіки, територія розміром 1500 метрів на 500 метрів систематично кілька разів прочісували за допомогою металодетекторів; сотні виявлених артефактів були розкопані та детально задокументовані перед первісною консервацією. В процесі швидко стало очевидно, що місце не було ще одним римським табором, як передбачалося спочатку, а навпаки – на великому полі битви боролися римські війська і германці. У деяких частинах великої території артефакти настільки добре збереглися, що можна зрозуміти окремі події під час бою, наприклад, вплив конкретних залпів стріл або окремих атак піхоти [8].

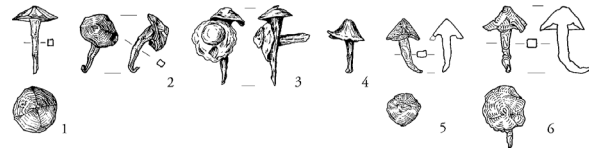
Після офіційного оголошення про відкриття в січні 2009 року, розпочався другий етап археологічних досліджень. На цьому етапі розвідки волонтери працювали разом тільки у виняткових випадках. Причиною тому була значно менша кількість знахідок і надзвичайно маленький розмір виявлених об'єктів [6, с. 325-326].

Систематично перевірялися оптимальні параметри пошуку для відповідних днів, що призвело до того, що крім великої кількості цвяхів для взуття в уже відвіданих районах, були виявлені інші наконечники стріл, болти для катапульти та предмети з кольорових металів [6, с. 325-326].

Заяви про бойові дії та припущення про участь в них германських племен можуть бути зроблені на підставі археологічних знахідок різного військового матеріалу [6, с. 334].

Особливу увагу при археологічному перегляді досліджень європейських археологів [6; 7; 9; 11] території «Харцхорну» треба приділити артефактам, які надають не тільки можливість краще знайти точне хронологічне датування, але й спробувати реконструювати битву.

Особливо цікавою археологічною темою в Харцхорні є залізні цвяхи для взуття, яких було знайдено більше тисячі екземплярів. На території Харцхорну у великій кількості виявлено цвяхи витягнутої форми різних типів, але без зазубрин (мал. 1). Оскільки представлені цвяхи для взуття мають доволі просту форму (порівняно з періодом раннього принципату), німецькі дослідники констатують, що дані цвяхи, скоріше за все, використовувались вже під час пізнього принципату або поставгустівського періоду [6, с. 327-333].

Мал. 1. Харцхорн, округ Нортхейм. Знайдені цвяхи для взуття [6].

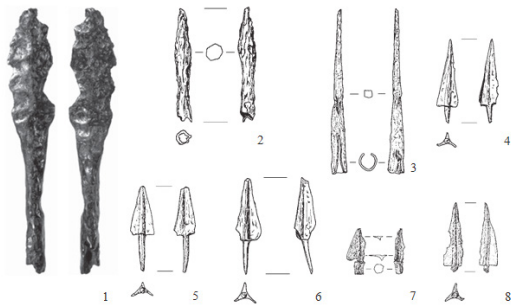
Відповідні цвяхи для взуття також кілька разів з'являються на території Німеччини, по ту сторону лімеса [6, с. 333-334], але найголовніші дані, які дають цвяхи з Харцхорну – це можливість реконструювати за знахідками пересування римських військ або тих, хто брав участь в битві.

Безумовно, найбільша група археологічного матеріалу на території Харцхорну, окрім цвяхів – це стрілецькі болти та стріли, які мають різну форму. За словами німецьких дослідників: «важко розрізнити болти і наконечники списів або стріл, що ускладнює визначення їхнього призначення. Особливо їхня поява у великій кількості на гребені Харцхорна відображає паралельне розташування точок та показує два напрямки удару, і доводить зіткнення, а також те, що снаряди були випущені з римських торсіонних машин. Сила удару особливо очевидна, якщо виходити з того факту, що передній наконечник часто деформується (тобто стає стиснутим або зігнутих)» [6, с. 340-343].

На присутність лучників вказують понад 40 наконечників стріл, серед яких на цей час ідентифіковано 24 трикрилих екземплярів. В основному це типи 1 (мал. 2, 7), 2 (мал. 2, 4-5, 8) та 3 (мал. 2, 6). Однак через корозію тип не завжди можна визначити точно [6, с. 342].

Прямий зв'язок з певними допоміжними підрозділами (auxilia), такими як східні (сирійські, вірменські, осроенські) лучники, не може бути проведений, але попри це скупчення трикрилих наконечників стріл на Харцхорні очевидно відображає, що вони були випущені східними

лучниками, які прибули на Майнц з армією імператора Александра Северуса у 235 р. н.е. Кілька частин безпосередньо пов'язані з наконечниками стріл з точки зору їхньої форми. Ці стріли з загостреним кінцем входять до комплекту допоміжних підрозділів східних лучників через їхній невеликий розмір і вагу. Сюди входить подовжений наконечник стріли з квадратним наконечником і гніздом (мал. 2, 3), або чотири стріли з квадратним наконечником і злегка зміщеним наконечником (мал. 2, 2). В одному випадку також був сильно покритий корозією наконечник стріли у формі листка з невеликим центральним ребром, який нагадує наконечники списів (мал. 2, 1) [6, с. 340-343].

Мал. 2. Харцхорн, округ Нортгейм. Стріли [6].

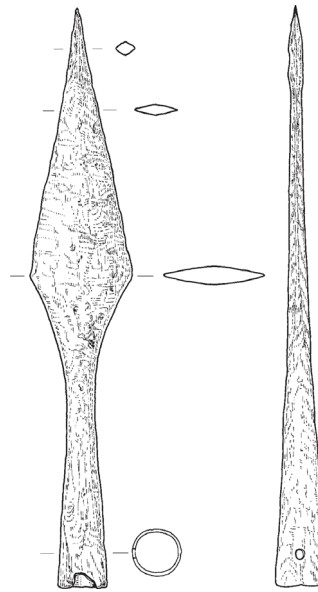
Особливий потенціал стародавніх снарядів був визнаний з самого початку. Завдяки своєму розташуванню вони вказують не тільки на положення цілі бойових дій, але і на напрям, в якому нападник дивився на свою ціль, виходячи з її місця розташування [6, с. 324].

Цікавими у цьому контексті є дослідження німецьких археологів та спроби реконструкції місць можливих попадань римських снарядів (мал. 3). За думкою німецького вченого Міхаеля Гершвіна: «реконструкція ударів римських снарядів дозволяє краще дізнатися, де знаходилися германські позиції під час бою при Харцхорні» [7, с. 230-231].

Мал. 3 Вид на копію римської далекобійної торсійної машини «скорпіон». На задньому плані паперові тарілки відзначають задокументовані отвори катапульти [7].

Знайдений наконечник списа з плоским лезом і закритим носиком з отвором для цвяха, має довжину 28 см і завширшки 5 см (мал. 4). Даний спис, загартований з латуні або бронзи, з центральним ребром, чітко зображує технологічний аспект германських племен внаслідок своєї форми. Але потрібно зазначити, що особливості цієї технології, здебільшого зустрічається в римських провінціях [6, 337-338]. Дослідження бойового оснащення легіонерів та аусилій, наприклад списів, може надати логічну інформацію про залучення римлянами найманців з прифронтових зон Дунай-Іллер-Рейнського лімесу.

Мал. 4. Наконечник спису з Харцхорну [6].

Монети з Харцхорна відповідають на питання про те, що відбувається з поширенням монет, викарбуваних в той же час. Динари, безсумнівно, є основним номіналом знахідок монет з Харцхорна і їх дослідження заслуговує найпильнішої уваги, внаслідок їх особливої цінності. Що цікаво, динари пізнього принципату на території північно-західної Німеччини практично відсутні. Але, саме на території та околицях Харцхорну археологи знайшли велику групу динар (мал. 5), викарбуваних після 195 року [6, с. 366-370].

Більша частина монет (мал. 5, 1-9) виявлених на території Харцхорну, за словами німецьких дослідників, датуються третім століттям. Дві з яких були викарбувані між 222 і 226 роками під час правління римського імператора Александра Севера [11]. Наймолодший срібний динар датується 228 роком, що, можливо, і зображує приблизну дату римського походу на землі германців [10]. Апетлюючи цією інформацією, час бойових дій можна класифікувати більш точно. Оскільки зазвичай між карбуванням і введенням монет в обіг проходить декілька

років, битву можна датувати періодом між 230 і 235 роком.

Таким чином, роль монет в битві при Харцхорні значною мірою обмежується приблизним датуванням комплексу знахідок та змогою об'єктивно висвітлити хронологічний період битви. Для цього німецькими археологами передбачається верхній поріг від 230 до 240 року н.е., але і не раніше 225 року [6, с. 370-371], що вписується в датовані хронологічні рамки германського походу Максиміана Фракійського між 235-236 роками, представленим двома джерелами: Історією Геродіана [2] та Історією Августів [1].

Мал. 5. Монети, знайдені на Харцхорні.
1-9. Срібло. 10. Бронза [6].

Доповнюючи тему хронологічних меж битви при Харцхорні, цікавим є дослідження німецького археолога Міхаеля Маєра. Радіовуглецеве датування залишків дерев'яних держаків, які були знайдені в гніздах списів і болтів далекобійних римських машин, вказують на хронологічний поріг знахідок, датованих до 240 року, що безпосередньо вказує на вищезгаданий результат. Знайдені на полі бою кістки коня, також цього періоду [9, с. 571-572], тільки доповнюють інформацію хронологічної періодизації битви.

Археологічні дослідження німецьких вчених [9], також виявили доволі цікаву інформацію про римські підрозділи, які брали участь в битві при Харцхорні. Згадані до цього наконечники трикрилих стріл відображаються не тільки в джерельній базі [1; 2], а й археологічній, що свідчить про участь в битві допоміжних сил римської армії. Знайдена повністю збережена римська «долабра» (мал. 6), надає змогу реконструювати участь одного з регулярних легіонів римської армії – «Legio IV Flavia».

Мал. 6. Римська долабра з Харцхорну [11].

Відповідно, аналіз напису на ріжучій стороні долабри розтлумачується німецькими археологами як LEG (ionis) III (Flaviae) S (everianae) A (lexanddrinae). Згідно з даною інтерпретацією, надрізи доводять участь «Legio IV Flavia» в битвах при Харцхорні [11, с. 564-567].

Реконструкція битви. Задовго до битви, як правило, супротивники та суспільство готують свій конфліктний потенціал (займаються підготовкою армії, будівництвом укріплень, збільшенням виробництва зброї тощо), але нам слід інтерпретувати ці події обережно. У Харцхорні свідчення цього етапу можуть бути отримані тільки з письмових джерел. Ґрунтуючись на цій інформації, в сучасному німецькому районі Веттерау є римські пам'ятники, які демонструють явні свідчення нападів германських племен, що належать до нападів германців 233 року н.е. [9, с. 208-209], точно також, як і сліди руйнування в Гайлігенбергу римського вікуса можна пов'язати з передісторією події битви Харцхорн [4, с. 246]. Також, виявлений у 2014 році римський табір біля Тюринзького селища Хакельбіх, можливо належить цій кампанії, але поки що датування цього місця не може надати доказів [5].

За часів імператора Александра Севера, провінціальні римські райони на Нижньому Рейні вперше піддалися германським вторгненням. У 233-234 рр. н.е., германські племена спустошили прикордонні райони Ретії та Верхньої Германії. Александр Север у відповідь почав готуватися до нового походу та збирати сили на Майнці [6, с. 388].

Історик Геродіан, повідомляє що імператор зібрав величезні сили найманців із всієї імперії: «...Александр, ведучи з собою безліч мавританців і велике число лучників зі Сходу і з країни осроенов, а також деяких парфян – перебіжчиків, які погодилися за гроші слідувати за ним і допомагати йому, підготовляв їх, щоб виставити проти германців. Для останніх найбільш небезпечно саме таке військо, так як мавританці здатні здалеку метати списи і швидко атакують і відступають; лучники же легко і влучно з великої відстані пускають стріли в оголені голови і великі їх тіла...» [2, с. 227-228].

Але у вирішальний момент, коли через Рейн вже були побудовані мости і наведена переправа, Александр Север з невідомої причини, спробував укласти з германцями мир, відплатившись даниною: «У такому положенні був

Александр; проте він вирішив відправити до німців посольство і вести переговори про мир. Він обіцяв принести їм все, чого вони зажадають, і не шкодувати грошей. Це останнє особливо переконливо для германців, людей сріблолюбимих і завжди продаючи римлянам мир за гроші; тому Александр вважав за краще спробувати краще купити у них мир за гроші, ніж піддаватися ризику на війні. Однак воїни були незадоволені, тому що Александр даремно проводив час і не виявляв у військових справах ні доблесті, ні завзяття, але займався тільки бігом на колісницях і віддавався зніженої життя, тоді як слід було виступити проти германців і покарати їх за їх зухвалі дії» [2, с. 228].

Ця нерішуча поведінка привела до повстання легіонерів і вбивства імператора та його матері, а його легата Максиміна Фракійського було проголошено римським імператором, який продовжив заплановані Александром плани про вторгнення на землі германських племен [2, с. 232-237].

Максимін мав ті самі сили, що раніше набрав Александр, але до цього він зібрав ще більші сили, а також підготував їх [2, с. 237]. Римська армія перейшла через Рейн в 235 році н.е., ймовірно недалеко від Майнца, Максимін проник глибоко на території «Magna Germania». Напрямок дій римських військ з півночі на південь за дослідженнями німецьких дослідників, передбачав використання старого торгового бурштинового шляху, відомого з часів Августа [6, с. 339].

Як повідомляє Геродіан: *«Опинившись на ворожій землі, Максимін пройшов велику територію, причому ніхто йому не чинив опору, але, навпаки, варвари відступили. Він спустошив всю країну, особливо в пору повного дозрівання хлібів, і, підпалюючи села, віддавав їх війську на розграбування. Вогонь дуже легко поширюється по містах, які є у варварів, і по всім оселям.. Максимін далеко просунувся, здійснюючи те, про що ми говорили вище, везучи видобуток і віддаючи війську стада, які йому траплялися на шляху» [2, с. 237].*

Залишив свої території на волю римлян, племена германців відступили в ліси, щоб перечекати напади, але їх землі були спустошені, римляни захопили багато рабів та зібрали урожаї. І що саме головне в цій ситуації, римляни захопили цінний товар, що забезпечує їх виживання – худобу. Це означало, що навіть після відходу римських військ, місцеві племена опиняться під загрозою голоду.

Щодо подальших дій германців, то Геродіан повідомляє, що вони почали вести партизанську війну вимотуючи сили римлян: *«Германці відступили з рівнин і з тих місць, де не було дерев, ховалися ж вони в лісах і трималися біля боліт, щоб там вступати в бій і робити набіги, тому що хаці рослин затримувала в собі стріли і дротики ворогів, а глибина боліт ставала для римлян небезпечною через незнання місцевості» [2, с. 237].*

Так як битва при Харцхорні географічно відбулася в іншому місці на південно-західному маршруті від давнього бурштинового торгового шляху, можливо висунути гіпотезу, що військо змінило свій шлях внаслідок поборовань германських засідок. Приблизно через тижневий перехід армія повинна була обійти найбільш небезпечні зони маршруту та вийти на знайомий торговий шлях, який лежав вже прямо до римського Рейну.

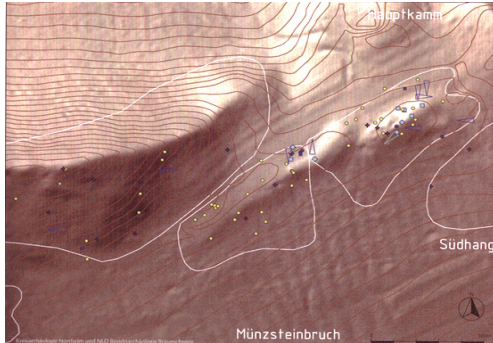
Німецький археолог Хеннінг Хасманн так вказує про цю територію: *«На цій ділянці дорога звивалася і ставала особливо вузької, що більш за все уповільнювало просування головної колони римлян і значно загальмовувало хід центральних і тилових частин похідної формації. В околицях району Нортхейму, піднімаються два гірські хребти. Із заходу Харцхорн і зі сходу передгір'я Гарц, утворюючи природний бар'єр. Вузький простір між ними складає всього 300 метрів, який частково заболочений, і в давнину був важко прохідним. Тобто, з півночі і півдня місцевість була затиснута між двома високими гірськими пагорбами, а на південному сході і північному заході, дорога всюди була оточена болотами. Ймовірно, германці закріпили гребінь схилу примітивним частоколом, що створює сильну оборонну позицію, а також умови, коли римські війська не можуть безпечно повернутися на схід через болота, а також розвернутися назад» [13].*

Саме на цій ділянці, можливо і стався один із епізодів битви при Харцхорні, яку Геродіан описує так: *«Коли біля якогось великого болота, до якого у втечі відступили германці, римляни не наважувалися переслідувати їх, Максимін, першим кинувшись в болото разом з конем, хоч кінь і занурився в воду вище живота, став вбивати варварів, що стояли проти нього, так що інше військо, посоромившись зрадити государя, що воював за них, піднялися духом і вступило в болото; по обидва боки впало велике число людей: з римлян ..., з варварів - майже всі тоді брали участь, особливо відзначився сам імператор - настільки, що болото наповнилося тілами, і з-за стоячої води, змішалися з кров'ю, бій пішого війська мало вигляд морського бою» [2, с. 237-238].*

За словами німецького археолога Міхаеля Маєра: *«під час обшуку лісової зони і перших пробних розкопок були виявлені частини зброї, такі як наконечники катапульт, залишки коліс воза і предметів обладнання. Вперше знайдена зброя, яка може бути однозначно віднесена до германців. Залишки шматків деревного вугілля і свинячих кісток вказували на піч, що дає змогу припускати, що германці, облаштувалися в Харцхорн задовго до битви, підготовлюючи атаку» [13].*

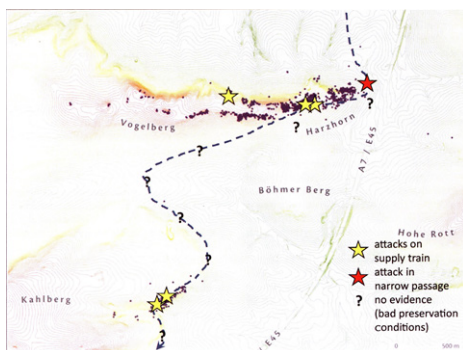
Бойові дії, на місці Харцхорна, за допомогою сучасних досліджень європейських археологів, можливо реконструювати за схемами розподілу знахідок на місцях і по таких спо-

рудах, як стіни, канали або ями, які було побудовані під час бою. В такому контексті, слід пам'ятати, що могли бути різні фази бою, які можна розділити часовими інтервалами від хвилин до днів і тижнів [9, с. 210].

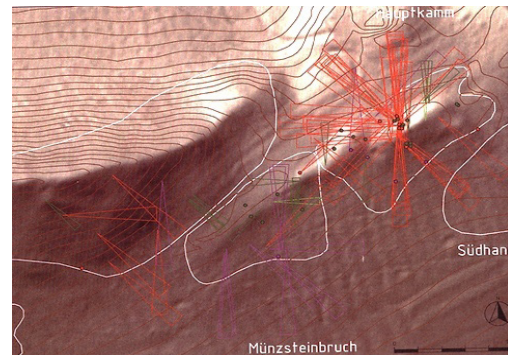
Мал. 6. Розподіл археологічних знахідок у Харцхорні: чітко видно концентрації стріл і наконечників списів. Квадрати та ромби: частини колісниць та джгутів; сині трикутники: римські наконечники списів; зелений трикутник: германська зброя [9].

Відкриття знахідок поблизу Кальберга, трохи менше милі на південь від Харцхорна, дозволило за даними німецького археолога Міхаеля Маєра виявити регулярні закономірності в розподілі знахідок на різних ділянках – в одному випадку ці закономірності можна було розпізнати тільки при розумінні розподілу карти, як палімпсест декількох окремих видів діяльності. Дані цих археологічних знахідок, в основному складаються з римських наконечників списів, цвяхів для взуття і частин колісниць, а іноді і німецької зброї (мал. 7). Німецькі археологи інтерпретують ці закономірності як напади германців на римський обоз, який потенційно міг містити більшу частину здобутку після успішного карального походу римських сил [6; 9]. Більш того, невеликий крутий пагорб на вершині хребта Харцхорн був засипаний снарядами римських металевих машин. Тут, на другому етапі, римська армія, що піднімається на крутий пагорб, могла встановити і використовувати деякі зі своїх металевих машин (мал. 8) [9, с. 210-211].

Мал. 7. Харцхорн. Розподіл знайдених полів бою та гіпотетична реконструкція бою [9].

На основі даних бойових ситуацій була реконструйована германська стратегія комбінованого натиску з відходом і обстрілом дротиками, прагнучи завдати великої шкоди обстрілом, змусивши римські ряди порушитись, ймовірно, такі події сталися не тільки в збережених частинах поля битви, а й в інших, які до сих пір залишаються невідомими (мал. 7). У цьому сценарії атаки у вузькому проході на східному кінці Харцхорну, ймовірно, сталася після того, як значна частина римської колони вже пройшла (якщо оцінювати колону в 6 тисяч римських солдатів і досить вузьку стежку маршируючої колони, то вона мала розтягнутися приблизно на 6 км.), і германські племена націлилися на роз'єднання військ, що дає натяк на пряму аналогію германської тактики в битві в Тевтобурзькому лісі [9, с. 211-212].

Мал. 8. Розподіл знахідок битви при Харцхорні. Фіолетовий та червоний відображає: снаряди римських машин (трикутники показують орієнтацію); зеленим: наконечники стріл (трикутники показують орієнтацію) [9].

За даними німецького археолога Маєра: після закінчення битви, не було знайдено ніяких явних доказів щодо забезпечення охорони місця навколо Харцхорну. Беручи як належне гіпотезу про бої, які насправді не зупинили рух римської армії на шляху на південь у Харцхорна, заходи щодо забезпечення охорони цього місця не були необхідні. Знахідки місцевої кераміки германського походження в Харцхорні, може свідчити про присутність германських воїнів після битви, але з одного боку, знайдена кераміка не може бути датована, а з іншого боку, вона могла використовуватись задовго до бою [9, с. 212-213]. Ця гіпотеза може слугувати причиною, що після перемоги римських військ під Харцхорном, вони рушили далі швидким маршем до свого зимового табору, заради забезпечення свого захисту від можливих нових атак германських племен. Мала кількість знайденого римського особистого озброєння дає можливість припускати, що римляни, після перемоги мали можливість та час забрати більшість спорядження з собою, а також тіла загиблих і поранених.

Завдяки знахідкам, німецьким вченим вдалось частково відновити послідовність подій того часу. За їх думкою, битва при Харцхорні, відбулася в три фази:

1. Спочатку германські племена зупинилися на Харцхорні і почали підготовлювати засідку;

2. Атака на римські війська із засідки. Після невдалої атаки, германські племена повернулися назад на укріпленій пагорб, де римські війська почали методично обстрілювати германські війська;

3. Після дезорганізації германських військ, римські війська почали штурм пагорба і перемогли [10].

Однією з наступних гіпотез яку надають німецькі дослідники є та, що римські війська, повертаючись з півночі, виявили, що прохід, який веде на південь, заблокований, і потім з боями прорвалися через гірський хребет з масованим застосуванням зброї. Очевидно, римські війська залишалися успішними в цій битві завдяки своїй чудовій військовій техніці, але були змушені відступити, через постійну загрозу [8].

У решті-решт, після перемоги, Максимін повертається на території римської імперії з яких він готується до нової кампанії проти германських племен вже на території Паннонії.

Історик Геродіан так описує кінець кампанії: *«Захопивши в полон багатьох з германців і викравши значну здобич, він, коли вже наступала зима, повернувся в область Паннонії і, перебуваючи в Сірмії, що славився найбільшим тамтешнім містом, готувався до виступу навесні. Адаже він погрожував (і збирався це виконати) винищити і підпорядкувати варварські племена германців аж до океану»* [2, с. 238].

Щодо реакції римського сенату, який не визнавав нового імператору, то Геродіан лаконічно описує що відбулося в подальшому: *«Про битву і про свій подвиг він оголосив сенату і народу не тільки письмово, але і, звелівши зобразити битву на великих картинах, помістив їх перед будівлею сенату, щоб римляни могли не тільки чути про те, що сталося, а й бачити. Це зображення сенат згодом знищив разом з іншими наданими йому почесностями»* [2, с. 238].

Отже, битва при Харцхорні, демонструє зовсім новий погляд на римсько-германські відносини часів пізнього принципату. Перегляд цих подій дає унікальні дані про діяльність римських армій на території «Magna Germania», яка раніше вважалася в загальноєвропейській науковій думці неможливою: до 2008 року (часу відкриття Харцхорну) домінувала думка, що після походу римського воєначальника Германіка всі зазіхання римлян на германські землі перебували виключно на дипломатичному рівні.

Особлива унікальність археологічної стоянки Харцхорн для дослідників – це можливість обґрунтованої та повної реконструкції кожного етапу битви і навіть розгляду окремих епізодів битви.

З точки зору археологічних досліджень, Харцхорн є безцінним джерелом римських знахідок пізнього принципату. Сучасні методи археологічних досліджень, а також використання деякими науковцями копій справжніх римських далекобійних машин для реконструкції битви, надають безцінну інформацію не тільки про локальні моменти битви, але також демонструють конкретну інформацію про перебування у римській армії імператора Максиміана Фракийського допоміжних підрозділів ауксилій. Також надають інформацію про як мінімум діяльність одного легіону, які вирушили з ним в германський похід. Наприклад, доведене перебування «Legio IV Flavia», а також ауксилій східних лучників за допомогою знахідок стріл.

Цікавою є також германська тактика і стратегічне планування битви при Харцхорні, що відображає вміння германців у виборі ідеальних вузьких проходів на далеких маршрутах. Це, в свою чергу, надає можливість розуміти, що за багаторічне сусідство з Римською Імперією германські племена виробили власну боєздатну тактику протидії. Таким чином, це поле битви і місце бою Харцхорн дають унікальну можливість зображення римсько-германського протистояння у часи пізнього принципату.

Список використаних джерел

1. Властелины Рима: Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / Пер. с лат. С. П. Кондратьева под ред. А. И. Доватура; Предисл. Г. М. Бонгард-Левина; Послесл. М. Л. Гаспарова; Комментар. О. Д. Никитинского, А. И. Любжина. М.: Наука, 1992. С.384.
2. Геродиан. История императорской власти после Марка. // Санкт-Петербург, Алетейя. 1995. с.289.
3. Andrew Curry: German Archaeologists Hail New Find: Discovery of Roman Battlefield Poses Historical Riddle. SPIEGEL International. 16.12.2008. Режим електронного доступу: <https://www.spiegel.de/international/germany/german-archaeologists-hail-new-find-discovery-of-roman-battlefield-poses-historical-riddle-a-596720.html>
4. Czys W. Heldenbergen in der Wetterau. Feldlager, Kastell, Vicus. Limesforschungen 27. Mainz. 2003. S.239-247.
5. Ellie Zolfagharifard. Long-lost military hub unearthed in Germany: Ancient camp offers clues to how Roman troops prepared for battle. Mail Online. Режим електронного доступу: <https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-2632759/Ancient-military-hub-unearthed-Germany-Long-lost-camp-offers-clues-Roman-troops-prepared-battle.html>
6. Frank Berger, Felix Bittmann, Michael Geschwinde, Petra Lönne, Michael Meyer, Günther Moosbauer: Die römisch-germanische Auseinander-

setzung am Harzhorn (Lkr. Northeim, Niedersachsen). In: *Germania*. 88, 2010, S.313–402.

7. Michael Geschwinde u. a.: Roms vergessener Feldzug. In: *Museum und Park Kalkriese* (Hrsg.): 2000 Jahre Varusschlacht. Konflikt. Theiss, Stuttgart 2009, S.228–232.

8. Michael Geschwinde, Henning Haßmann, Michael Meyer, Günther Moosbauer: “Roman battlefield discovered at the Harz Mountains, Lower Saxony, Germany”. Press Release December 2008. Режим електронного доступу: [https://web.archive.org/web/20130930181504/http://www.roemerschlachtamharzhorn.de/summary-\(english\).html](https://web.archive.org/web/20130930181504/http://www.roemerschlachtamharzhorn.de/summary-(english).html)

9. Michael Meyer. The Germanic-Roman battlefields of Kalkriese and Harzhorn: a methodological comparison. *Conflict Archaeology*, 2017. S.205-218.

10. Wundenberg: Artikel im Informationsdienst der Wissenschaften Archäologischer Jahrhundertfund. Informationsdienst Wissenschaft, 2008-12-15 (German). Режим електронного доступу: <https://idw-online.de/de/news293934>

11. Rainer Wiegels, Günther Moosbauer, Michael Meyer, Petra Lönne, Michael Geschwinde unter Mitarbeit von Michael Brangs, Thorsten Schwarz: Eine römische Dolabra mit Inschrift aus dem Umfeld des Schlachtfeldes am Harzhorn (Lkr. Northeim) in Niedersachsen. In: *Archäologisches Korrespondenzblatt*. 41, 2011, S.561–570.

12. Ralf-Peter Martin: Die Racheder Römer. In: *National Geographic*. Juni 2010, S.66–93. Режим електронного доступу: <https://web.archive.org/web/20130402155959/http://www.nationalgeographic.de/reportagen/die-rache-der-roemer>

13. Reimar Paul: Zwo-drei-null, bei Kalefeld mit Gebrüll. *TAZ*. 17. April 2009 (German). Режим електронного доступу: <https://web.archive.org/web/20090419192906/http://www.taz.de/regional/nord/nord-aktuell/artikel/1/zwo-drei-null-bei-kalefeld-mit-gebruell/>

References

1. Vlastelyn Ryma: Byohrafyy rymsskykh ymperatorov ot Adryana do Dyokletyana / Per. s lat. S. P. Kondratevopod red. A. Y. Dovatura; Predysl. H. M. Bonhard-Levyna; Poslesl. M. L. Hasparova; Komment. O. D. Nykytynskoho, A. Y. Liubzhyna. M.: Nauka, 1992. S.384.

2. Herodyan. Ystoryia ymperatorskoi vlasty posle Marka. // *Sankt-Peterburh, Aleteiia*. 1995. s.289.

3. Andrew Curry: German Archaeologists Hail New Find: Discovery of Roman Battlefield Poses Historical Riddle. *SPIEGEL International*. 16.12.2008. Режим електронного доступу: <https://www.spiegel.de/international/germany/german-archaeologists-hail-new-find-discovery-of-roman-battlefield-poses-historical-riddle-a-596720.html>

4. Czysz W. Heldenbergen in der Wetterau. Feldlager, Kastell, Vicus. *Limesforschungen* 27. Mainz. 2003. S.239-247.

5. Ellie Zolfagharifard. Long-lost military hub unearthed in Germany: Ancient camp offers clues to how Roman troops prepared for battle. Mail Online. Режим електронного доступу: [https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-2632759/Ancient-military-](https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-2632759/Ancient-military-hub-unearthed-Germany-Long-lost-camp-offers-clues-to-how-Roman-troops-prepared-for-battle.html)

[-hub-unearthed-Germany-Long-lost-camp-offers-clues-to-how-Roman-troops-prepared-for-battle.htm](https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-2632759/Ancient-military-hub-unearthed-Germany-Long-lost-camp-offers-clues-to-how-Roman-troops-prepared-for-battle.html) l

6. Frank Berger, Felix Bittmann, Michael Geschwinde, Petra Lönne, Michael Meyer, Günther Moosbauer: Die römisch-germanische Auseinandersetzung am Harzhorn (Lkr. Northeim, Niedersachsen). In: *Germania*. 88, 2010, S.313–402.

7. Michael Geschwinde u. a.: Roms vergessener Feldzug. In: *Museum und Park Kalkriese* (Hrsg.): 2000 Jahre Varusschlacht. Konflikt. Theiss, Stuttgart 2009, S.228–232.

8. Michael Geschwinde, Henning Haßmann, Michael Meyer, Günther Moosbauer: “Roman battlefield discovered at the Harz Mountains, Lower Saxony, Germany”. Press Release December 2008. Режим електронного доступу: [https://web.archive.org/web/20130930181504/http://www.roemerschlachtamharzhorn.de/summary-\(english\).html](https://web.archive.org/web/20130930181504/http://www.roemerschlachtamharzhorn.de/summary-(english).html)

9. Michael Meyer. The Germanic-Roman battlefields of Kalkriese and Harzhorn: a methodological comparison. *Conflict Archaeology*, 2017. S.205-218.

10. Wundenberg: Artikel im Informationsdienst der Wissenschaften Archäologischer Jahrhundertfund. Informationsdienst Wissenschaft, 2008-12-15 (German). Режим електронного доступу: <https://idw-online.de/de/news293934>

11. Rainer Wiegels, Günther Moosbauer, Michael Meyer, Petra Lönne, Michael Geschwinde unter Mitarbeit von Michael Brangs, Thorsten Schwarz: Eine römische Dolabra mit Inschrift aus dem Umfeld des Schlachtfeldes am Harzhorn (Lkr. Northeim) in Niedersachsen. In: *Archäologisches Korrespondenzblatt*. 41, 2011, S.561–570.

12. Ralf-Peter Martin: Die Rache der Römer. In: *National Geographic*. Juni 2010, S.66–93. Режим електронного доступу: <https://web.archive.org/web/20130402155959/http://www.nationalgeographic.de/reportagen/die-rache-der-roemer>

13. Reimar Paul: Zwo-drei-null, bei Kalefeld mit Gebrüll. *TAZ*. 17. April 2009 (German). Режим електронного доступу: <https://web.archive.org/web/20090419192906/http://www.taz.de/regional/nord/nord-aktuell/artikel/1/zwo-drei-null-bei-kalefeld-mit-gebruell/>